

FEJ ÉS ÍRÁS¹

Az írnokkezek identifikálásáról

1. Svetkovics Katalin leveleinek szerzősége a misszilisek forrásközlése óta tisztázásra vár. Mint a levelek közreadója igyekeztem a legfontosabb kérdésekre választ keresni (TERBE 2006, 2010), az azonban nyilvánvaló volt, hogy az írnokok elkülönítése nem lesz egyszerű dolog, mikrofilológiai elemzések sora után várható majd érdemi eredmény. A levelek között KOCSIS ZSUZSANNA mester szakos szakdolgozatában (2013) és készülő doktori disszertációja keretében próbál rendet vágni – ünnepeltünk, JUHÁSZ DEZSŐ irányításával. Tanulmányommal közös munkánkhoz szeretnék újabb adalékokkal szolgálni.

2. Az írnoki szövegalkotás sok hasonlóságot és eltérést is mutat a kódexek scriptori szövegeivel. A kódexkezek jellemzésére HAADER LEA által kidolgozott paleográfiai és nyelvi szempontok (HAADER 1998: 64) – hangjelölés, helyesírás, sorvégi elválasztás, a szövegek tagolása, nyelvjárási kép, hibatipológia – némi megszorítással a missziliskezekre is alkalmazhatók.²

Az alapvető különbség a kódexek és a misszilisek között az eltérő szövegalkotási folyamatból fakad. A kódexek általában másolással keletkeztek, az előzményszöveg befolyásolhatta a scriptort. Előfordul, hogy egymásnak ellentmondó nyelvi jelenségek mutatkoznak a szövegekben, mivel főként többszörös másolatok az átvett részek, az alapszöveg eredeti nyelvjárása, és a másolók nyelvjárása egyaránt hatott a kötet nyelvezetére. A másolói attitűdtől függően szabadabb vagy elfogadóbb lehetett az eredeti szöveg követése. Gyakori, hogy a scriptor nemcsak lemásolta, hanem átdolgozta, kompilálta több forrásból a szöveget, ezáltal a szövegalkotói folyamatba is bekapcsolódott.

A kódexmásolók szerencsés esetben nem maradnak névtelenek: Velikei Gergely, Váci Pál, Pápai Pál, Halábori Dobos Bertalan, Ráskay Lea, Sövényházi Márta, Legéndy Kató nevét és írását is ismerjük. Így pedig akár több, terjedelmesebb munkájuk alapján körvonalazhatjuk nyelvhasználatukat, írásrendszerüket. A szövegek lejegyzői villanásokra meg is jelenhetnek egy-egy magánmegjegyzésükkel: „igen fáj fejem”, „igen beteg valék”, jaj, hogy fáradék bor ítlan” (HAADER 2000: 58–60).

A deákok által írt levelek többnyire diktálás útján keletkeztek, nem volt előzményszöveg, a leírónak kellett döntenie helyesírásról, hangjelölésről – e tekintetben önállóbb volt a szövegalkotás folyamata.

Tartalmi tekintetben viszont nem volt mérlegelési lehetősége az írnoknak, a levélírás az élőbeszédén alapult, a diktált szöveget szó szerint jegyezték le, itt nem érvényesülhetett lejegyzői autonómia. Ha végig olvasunk egy évtizedeken átívelő levelezést – például Svetkovics Katalin leveleit –, azt tapasztalhatjuk, hogy a szóhasználat, a megszólítások, a

¹ A tanulmány az OTKA K 81 537. számú pályázatának támogatásával készült.

² Itt szeretném megköszönni Haader Leának, hogy észrevételeivel segítette munkámat.

jelzők, a szókincs nagy állandóságot mutat. Az időnként tréfás, incselkedő, máskor határozottan utasító, elutasító hangvételű levelekben a tartalom egyértelműen a fejhez, a diktálóhoz tartozik.

A kódexkutatás új, izgalmas területe a hibatipológia. HAADER LEA munkássága révén (2009, 2010, 2011a, 2011b, 2012) immár rendszeres vizsgálatok bontakoznak ki, feltérképezve a másolói típushibákat, illetve az egyes másolókra jellemző hibatípusokat. A misszilisek körében sajnos nem zajlanak efféle rendszeres kutatások, így nem hagyatkozhatunk korábbi eredményekre, de persze ettől még érdemes figyelni a javításokat is.

3. A paleográfiai vizsgálat mint elsődleges szűrő – mint minden kézirat esetében – a missziliseknél is nélkülözhetetlen. Meggyőződésem, hogy az autográf írárok vizsgálata kapcsán kialakuló kutatói intuíciónak fontos szerepe van a további vizsgálatoknál. A paleográfiai elemzés önmagában azonban legtöbbször nem elegendő a levelek egyértelmű besorolásához. A forráskiadások általános tapasztalata, hogy az azonos iskolázottságú deákok egymáshoz nagyon hasonló írást készítenek, illetve az egyéni írás hosszabb távon oly mértékben változhat, amely már az azonosság kérdését is felveti (REMÉNYI 1999).

Objektívabb eredményt adhat a levelek belső rendszerének az elemzése: nyelvi és formai sajátosságok vizsgálata, egyedi jegyek keresése. Az elkülönítésnél a legkirívóbb sajátosságok adhatják a legnagyobb segítséget.

A nyelvi elemzések során a hangjelölési és helyesírási vizsgálatok az elsődleges feladatok közé tartoznak. A 16. század második felében még korántsem beszélhetünk normatív helyesírásról, legfeljebb bizonyos tendenciákról. Ezért különböző nyelvjárási sajátosságok és eltérő helyesírási jelölések jellemzik az írnokok által írt leveleket. Az egyéni írásszokások – például egyedi hangjelölés, sajátos betűforma – segítheti a deákok azonosítását, de azért akadnak nehézségek.

Az egyes levelek nyelvjárási sajátosságainak a leírása nem jelent megoldhatatlan feladatot az esetek nagyobb részében, azonban ha sok irat van, csak erre hagyatkozva elég nehéz deákok szerint elkülöníteni a leveleket.

Míg a kódexek esetében általában hosszabb szövegrészletek elemzése során kaphatunk képet egy másoló működéséről (persze vannak kevés írás alapján azonosított kódexkezek is), a levelek terjedelme viszonylag rövid. Már pedig minél rövidebb egy levél, annál nehezebb egyedi azonosító jegyeket találni.

A misszilisek időbeli folyamatossága egyenetlen, van, hogy évek maradnak ki, de van, hogy hónapokig napi szinten maradnak fenn levelek, sőt egy napon több levél is szünetlik. A szűkebb esztendőkből felbukkanó kezekről nagyon kevés információnk van, a levéldömping idején pedig könnyen elvész az ember az adattengerben. Egy 100-200 vagy még több levélből álló levelezés esetében nagyon nehézkes csak helyesírási, hangjelölési vagy nyelvjárási alapon írnokkezekhez rendelni a leveleket. Szükség van tehát valamiféle előválogatásra abban az esetben, ha paleográfiai vizsgálattal nem lehet egyértelműen elkülöníteni a missziliseket.

5. Az előválogatás alapjául olyan szempontot érdemes választani, amely a levelek egészére vonatkoztatható, ugyanakkor hagy lehetőséget további osztályozásra. Úgy gon-

dolom, a formulák használata megfelelhet e kritériumoknak. Minden levélnek fontos tartozéka, a kor általános szabályainak megfelelően a formulákban a címzett és a levélíró közötti társadalmi és személyes viszonyok tükröződnek.

A Svetkovics-levelek vizsgálata során érdekes összefüggésekre lettem figyelmes. A korábban emlegetett egységes stílus a levelek címzésében, köszöntő- és záróformuláiban, valamint az aláírás tekintetében korántsem mutatkozik olyan egységesnek, mint a levél tartalmi részében. A németújvári Batthyány-udvarból nem maradtak fenn korabeli formulás könyvek, de úgy tűnik, mintha lenne egy „formulakészlet”, amelyből az adott keret között lehet válogatni, választani. De vajon kinek a kompetenciája a formulák kiválasztása, megfogalmazása?

A válasz egyszerűnek látszik, mivel ez a fej, vagyis a diktáló személyéhez kapcsolódik, elsősorban az ő arculatát, társadalmi pozícióját hivatott kifejezni. Az írnokok által készített levelekből azonban úgy tűnik, a lejegyző is kerülhetett döntési helyzetbe. Egyfelől az íródeáknak követnie kellett a kialakult szokásokat, hiszen az alul- vagy felülpozicionálással súlyos hibát vétetett, másrészt talán a pontos szövegezés terén adódhatott bizonyos mozgástere. Mi mással magyarázhatnánk azt a gyakorlatot, hogy a latinul nem tudó (ez egyértelműen kiderül l. 3., 132. levelek) Svetkovics Katalin levelei általában latin címzésűek (98%), latin nyelvű köszöntő sorokkal kezdődnek (91%), amelyeknek többféle variánsa van, és a keltezés is többségében latin (95%). Ugyanakkor a záróformulák zöme magyar nyelvű (92%).

De a kérdést úgy is feltehetjük, miért van 6 magyar nyelvű címzés, 25 magyar köszöntő, 14 magyar keltezés és 21 latin záró formula a 256 levélben (az 1. iratot, a kötelezvényt itt nem vizsgálva)?

Három levél esetében (75., 110., 246.) azt tapasztaljuk, hogy egyáltalán nem tartalmaz latin részt, minden szava magyar. Az 1567-es és az 1574-es bécsi, az 1568-as pornói keltezésűek, valószínűleg nem a németújvári udvari hagyományokat követi, nem a megszokott deák írja, ez egy akkori levélben olvasható is: „*most énnekem itt nincs az én titkos deákom*” (112.).

Ez megerősíti a gyanút, miszerint a diktált levelek esetében a formulák szövegválasztása a deák kompetenciája – legalábbis Svetkovics Katalin leveleiben.

Maguk a formulák többszörös változáson estek át a 16. században. A század 20-as 30-as éveiben, amint a levelezés nyelve magyarrá vált, azzal együtt megjelentek a magyar nyelvű jogi kifejezések. Valószínűleg a szóbeli gyakorlatban kialakult formulák hatoltak be a magyarrá lett írásbeliségbe. A latin nyelv tekintélye miatt azonban nem tűntek el teljesen a latin formulák sem, olyannyira nem, hogy az 1560-as évektől újra visszatértek a levelekben. (PAPP 1964: 7). A levélírásnak természetesen kialakulhattak helyhez vagy deákhoz kötött specifikumai, amelyek nem terjedtek el országszerte (vö. PAPP 1964: 9–24, az általa vizsgált levelek formuláinak magyar–latin aránya mást mutat).

A Svetkovics-levelezésben az 1550-es évek elejéig a köszöntőformula általában magyar nyelvű volt, de 1558-ig még elszórtan felbukkannak az akkor már gyakoribbá váló latin nyelvűek között. Azt követően viszont szinte csak latin nyelvűek, majd a már korábban említett 1574-es Bécsben keltezett levélben (246.) olvashatunk újra magyar nyelvű köszöntőt.

Amikor a formulák váltakozásáról beszélünk, nem kell feltétlenül szignifikáns különbségekre gondolnunk. A nyelvválasztás kétségtelenül jelentős különbség, de az esetek többségében csak apró részletek módosulnak. Batthyány Kristófhoz írt levelek esetében a következőket olvashatjuk:

- (1) *Kezenütemet* (2.)
- (2) *Kezenetewmet Jrom kegelmednek Mjynth en Jofjiamnak* (4.)
- (3) *Kezenethemet Jrom kegelmednek Minth en Jo wrannak es fjiamnak* (6.)
- (4) *Kezenetemet Jrom es en Magam Aianlasat mjynt Jo Vramnak es fiarnak* (17.)

A formulák terjedelme, változatossága, levélbeli súlya eltérő. A bevezető formulák a legfontosabbak, a leghosszabb részek, ezek fejezik ki a levélíró és a címzett viszonyát. A vele azonos rangúaknak vagy társadalmilag felette állóknak meg kellett adnia az elvárt udvariassági formákat, míg a szolgák számára írt levelek általában jóval kevesebb udvariassági elemet tartalmaznak.

A formulák közül a keltezés mutatja a legkisebb változatosságot. Általában latin nyelvű, *Anno (domini)/Datum* kezdetű rövid rész a levél végén. (vö. KAZARECZKI 1999). A zárás, elköszönés, jókívánságok szinte kivétel nélkül magyar nyelvűek, úgy tűnik, ez a rész még inkább a tartalmi közléshez tartozik, ritkábban váltanak át latin nyelvre (PAPP 1964: 1–18).

6. A formulák közül az aláírások tekintetében lehet a legnagyobb önállóságról beszélni. A levelek aláírása – kivéve Svetkovics Katalin saját kezű aláírását, *Katerina battyany* (173.) – szintén a deák írása. Általános jellemzőjük, hogy a levél írásképe meg egyezik az aláírással, hiányzik a *mp/manu propria* jelzés, helyette legfeljebb az *etc.* rövidítés található vagy csak a név.

Úgy gondolom, az aláírás vizsgálatától várhatjuk leginkább azokat az identifikáló jegeket, amelyek a deákok azonosításában segítséget jelenthetnek. Elsősorban akkor várható érdemi eredmény, ha a név írásmódja nehézséget okoz, nagy a hibázás lehetősége, esetleg idegen eredete miatt a deáknak kell kitalálnia az írásmódját.

Jelen esetben mind a Batthyány, mind a Svetkovics név megfelel ennek a kritériumnak. A Svetkovics család vélhetően horvát származású (TERBE 2010: 18–23), és nevük utolsó mássalhangzója talán a horvát *ć* lehetett, ennek ejtése egy *ty* és a *cs* közötti hang, amelyik a magyarban nincs. Ezért tapasztalható nagyfokú ingadozás a név végén, *cs-s*, *ty-s*, és *t-s* ejtésű alakok váltakoznak: *Swethkowycz*, *Swetkoith*, *Schwetkowjtz*. A név elejét van, hogy németesen, *sch*-val írják, de gyakran csak *s*-sel. Az utána következő *w ~ v ~ u* váltakozása a korabeli helyesírás gyakorlatát tekintve kisebb súlyú, még sokszor szerepelnek azonos funkcióban.

A 16. századi arisztokrata asszonynevek esetében maga a névforma-választás is lehet megkülönböztető jege. Többféle gyakorlat él párhuzamosan: van, hogy megtartják eredeti nevüket, és van, hogy férjük neve után nevezik meg magukat. (PÉTER 2010).

Svetkovics Katalin leveleiben, amíg él Batthyány Ferenc, a Chaterina Batthyany³, Catherina de Batthyan vagy hosszabban Catherina Magnifici Domini Francisci de Battyan

³ A következőkben a neveket egyszerűsített formában idézem.

consors az általános forma. Két kivétel van, a magyar Catherina az Nagsagos Batthyany ferench Vramne (13.) és a Catherina Suetkowyth Magnifici de Batthyany consors (39.). Ezt a két levelet mindenképpen érdemes elkülönítve kezelni, hiszen erős a gyanú, hogy a deák közreműködése alkalmi lehetett.

Batthyány 1566. november végi halála után még pár levélben az özvegyiségre utaló szavak mellett a férje neve is szerepel az aláírásban: *Catherina BattyanMagnifici quondam domini francisci de Battyan Relicta* (45.), *Catherina Magnifici quondam domini francisci de Battyan Relicta* (46., 48., 49., 50.). Hamarosan azonban felváltja a születési név – ez komoly félreértést okozott a szakirodalomban (PAPP 1993, TERBE 2006, 2010) –, és a továbbiakban általában ezt a formát használják: *Catherina Swetkowycz* [és számos variáns] *quondam Magnifici domini francisci de Bathyan/Batthyany Relicta/ Relicta Vidua*. A néhány magyar esetben pedig: *Cathelyna Swetkowych a Nag: bodjanj ferencknek megh hagyott felesege* (75.), *Cathelyna Swetkowych az nehaj Nag: battjany ferencknek megh hagyott hazas tarsa* (110.), *Swetkowycz kathalyn azzon az Nehay Nagos Batthyany ferench wram megh hagyott hazas tarsa* (246.).

A levelek elkülönítésében az általános gyakorlattól eltérő aláírású leveleket mindenképpen alaposabban szemügyre kell venni, pl. *Caterina Battjanny* (252.).

Bár a Batthyány név írása sem könnyű, írásmódja mégis egységesebb, nyilván ismertsége miatt. A fő variánsok: *Batthyany*, *Bathyan*, a *bodjanj*, *botjanj* formák viszont egyediak.

Különösen érdekes lehet, ha van a diktáló fejnek sajátkező aláírása, mert így még élesebben látni az írnoki névhasználat különbözőségét. Svetkovics Katalintól van egy korai 1538-as aláírás: *kateina schwekobigy her franciskus von battyan gemahell manu propria* (1.) – ebben latin és német elemek keverednek, meglehetősen gyakorlatlan kézírás, és egy jóval későbbi 1570-ből, *katerina battyan Wette[?] manuj propria* (173.), amely határozott, kiírt írásról tanúskodik.

7. Az elmélet után nézzük, mit mutat a gyakorlat. Abaffy Erzsébet emlékkönyvébe írt tanulmányomban (TERBE 1998) egy jól jellemezhető kézírást emeltem ki a Svetkovics-levelek közül. Az erősen *ö-ző* levelekben a deák az *ö ~ ő* hangok jelölésére a szokásostól eltérő formát használ; míg máshol általában az *e* szerepel mellékjelként: *ó*, *ű*, itt az *o*: *é*, *ű*. A hangjelölési sajátosságok közé tartozik az *ę*, *ń* betűk használata is. A másik fontos ismertető jegy az aláírás, amely az esetek többségében *Swethkoith*, *Swethkoÿth*.

Akkor nyolc levelet soroltam ide (61., 104., 106., 108., 111., 112., 113., 116.), de a későbbi vizsgálatok alapján bővítettem a csoportot (48., 105., 117., 132. 147., 152., 162., 173., 174., 180., 208., 224., 230., 246.).

KOCSIS ZSUZSANNA szakdolgozatában az *ö* és az *ü* hangok jelölése alapján szintén rátalált erre a csoportra, a következő leveleket sorolta ide: 48., 61., 104., 105., 106., 107., 108., 109., 111., 112., 113., 116., 117., 132., 147., 152., 162., 224., 225., 246., 247. (aláhúzással jelöltem az újonnan idekerült leveleket).

A hangjelölési és nyelvjárási vizsgálatok alapján sok azonosságot találni a levelekben, de a kisebb eltérések, valamint a levelek kézírásainak összevetése után feltehető, nem egy kéz írta a missziliseket. Ezért megvizsgáltam az aláírások szerint a csoportot:

- (1) Catherina Magnifici Domini francisci De Batthian : Relicta etc.: 48.
 - (2) Catheryna Magnifici domini francisci De Batthian etc. Relicta etc.: 61.
 - (3) Catherina Magnifici quondam domini francisci de Batthian Relicta etc.: 106.
-

- (4) Catheryna Swethkoith: 132., 162.,
 - (5) Catherina Swethkoith: 174., 224.,
 - (6) Catherina Swethkoÿth: 105., 108., 111., 112., 113., 180.,
 - (7) Catheryna Swethkoÿth: 147.,
 - (8) Catherina Sÿethkoÿth: 152.,
 - (9) Catherina Sÿethkoith: 208.,
-

- (10) Catherina Swethkowjth: 230.
-

- (11) Catherina Swethkowÿch: 247.
-

- (12) Catherina Swekowÿcz: 225.
-

- (13) Catherina Zwethkowÿch: 107., 109.
-

- (14) Swethkowjch Kathalÿn: 246.

Az (1) – (3) a jelen összefüggésben nem vizsgálható. A (4) – (9) eset aláírásai csaknem azonosnak tekinthetők, a korabeli helyesírás megenged ennyi ingadozást. A (13) is jól elhatárolható típusnak tűnik, a (10) – (12) és (14) esetében pedig egyéb szempontokkal kell kiegészíteni a vizsgálatokat. Azt hiszem, érdemes lenne újra elővenni ezt a csoportot – és persze a többit is –, és az új szempontok alapján finomítani a szerzőségi kérdéseket.

8. A tanulmányom elején felvetett problémára, miszerint hogyan lehet megbízhatóan elkülöníteni a missziliskezeket, több módszer együttes alkalmazása adhat választ, csakúgy, mint a kódexkezek esetében. A fentebb kínált csoportosítási mód még finomításra szorul, és csak korlátozottan alkalmazható, mint ahogyan a példákból is látható. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a megfigyeléseim a Svetkovics-levelek tapasztalataira épít, általánosabb következtetéseket csak több levelezés vizsgálata után lehet levonni. Mindezek ellenére az újabb szempont új megközelítési lehetőséget is jelent, és azok a jellegzetességek, amelyekre eddig nem figyeltünk kellőképpen, eldönthetnek függőben lévő kérdéseket.

Irodalom

- HAADER LEA 1998. Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., Emlékkönyv Abaffy Erzsébet hetvenedik születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 64–68.
- HAADER LEA 2000. A nyelvtörténet kutatása. In: SIPOS LAJOS szerk., Pannon Enciklopédia – Magyar nyelv és irodalom. Dunakanyar, Budapest. 58–60.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. Magyar Nyelvőr 133: 48–65.
- HAADER LEA 2010. Egy ómagyar kori kontaktusjelenségről. Német hatás nyomai ómagyar szövegeken. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA (szerk.), Nyelvelmélet és kontaktológia. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 87–97.
- HAADER LEA 2011a. Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 79–94.
- HAADER LEA 2011b. Írástípus és hibatipológia. Sövényházi Márta bastarda és kurzív szövegrészleteinek összevetése. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ (szerk.), Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 147–154.
- HAADER LEA 2012. A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadásjelenségeiben. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES (szerk.), Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet. Magyar szemiotikai tanulmányok 25–26. kötet, Budapest. 143–149.
- HOPP LAJOS 1974. A Magyar levélműfaj történetéből. In: SZAUDER JÓZSEF – TARNAI ANDOR (szerk.), Irodalom és felvilágosodás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–566.
- ISTVÁNYI GÉZA 1934. A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- KAZARECZKI DARINKA 1999. A dátumozási szokások kialakulása, változása a középkortól napjainkig. <http://mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/datum.hun> (2014. 12. 27.)
- KERTÉSZ MANÓ 1996. Szállók az Űrnak. K. u. K. Kiadó, Budapest.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2013. Kezek és nyelvjáráások Svetkovics Katalin levelezésében. Szakdolgozat. ELTE, Budapest.
- PAPP LAJOS 1993. Sajátos névváltoztatások a 16. században. Névtani Értesítő 259–262.
- PAPP LÁSZLÓ 1964. Magyar nyelvű oklevelek és okiratok formulái a XV. században. Nyelvtudományi Értekezések 44. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PÉTER KATALIN 2010. Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 151–187.
- REMÉNYI ANDREA 1999. Két kódex egy scriptora. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA (szerk.), Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi tanszék, Budapest. 278–282.

- SÁROSI ZSÓFIA 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.), *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 841–848.
- TERBE ERIKA 1998. Néhány misszilis helyesírásáról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA (szerk.), *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, Budapest. 183–185.
- TERBE ERIKA 2006. 16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai. PhD disszertáció. ELTE, Budapest.
- TERBE ERIKA 2010. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. *Régi Magyar Levéltár* 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. Mivelhogy magad írást nem tudsz. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 139–145.